

Credit should certainly be given for this fine piece of scholarship. Those who are familiar with both Arabic and the recent scholarship on interreligious polemics in the period will find in this work a stimulating source for reflection and a very useful edition and translation of the *al-Saif al-Murhaf*. The evidence presented by Van Koningsveld opens up new directions for future research, not only on al-Tūfī and Ramón Martí, but also on the production—yet to be studied systematically—of anti-Muslim Coptic Christian writings (with the caveat rightly noted by Van Koningsveld that we are dealing with an Islamic interpretation).

The particulars of the transmission of the *al-Saif al-Murhaf* add to other examples of the preservation of Christian polemical sources in Muslim writings, as, for example, the treatise by al-Qūfī, the Goth, by the twelfth-century Cordovan al-Khazrajī (519/1125–582/1186) and the later al-Qurṭubī (578/1182–655/1258). It is an outstanding example of the entanglement between Christian and Muslim discourses in pre-modern trans-Mediterranean processes of intellectual exchange, collaboration, and intellectual dependence between scholars belonging to the same, and to different religions.

Mònica Colominas Aparicio

Max Planck Institute for the History of Science
<https://doi.org/10.5565/rev/enrahonar.1240>

HASSELHOFF, Görg K. i FIDORA, Alexander (eds.) (2017)

Ramon Martí's «Pugio fidei»: Studies and texts

Santa Coloma de Queralt: Obrador Edendum. Exemplaria Scholastica, Textos i estudis medievals, 8, 268 p.

ISBN 978-84-947566-1-0

Catalunya és ara i ha estat sempre una terra de pas, de frontera. La presència simultània de diverses cultures és segurament una de les característiques històriques més destacades d'aquest nostre país. Aquesta situació ha estat molt propícia per a un tipus de literatura que, en funció de l'època, podríem anomenar *de controvèrsia, de confrontació o de diàleg*. Les obres d'apologètica i disputació religiosa tingueren un protagonisme especial durant l'edat mitjana. A Catalunya, durant el regnat de Jaume I, aquesta problemàtica era especialment viva. Recordem, per exemple, la disputa de Barcelona de 1263 entre Bonastruc de Porta i Pau Cristià o la campanya missionera de Ramon de Penyafort. La *Summa contra*

gentiles de Tomàs d'Aquino o el *Pugio fidei* del teòleg i pensador català Ramon Martí (Subirats, ca. 1220-Barcelona, ca. 1285) s'emmarquen i s'expliquen en aquest context cultural.

El *Pugio fidei* representa una fita en aquest tipus de literatura. És una obra vastíssima, que demostra un coneixement sense precedents —i potser mai no superat en l'àmbit llatí— de les fonts jueves i musulmanes. Per combatre les creences de jueus i musulmans i proposar-los la fe cristiana, Ramon Martí se serveix d'arguments filosòfics (a l'estil dels que podem llegir en la *Summa contra gentiles* de Tomàs d'Aquino), però també recorre a les mateixes autoritats teològiques de musulmans i jueus, és a dir, a l'Alcorà, els

textos bíblics (en hebreu) de l'Antic Testament, el Talmud, els Midraixim i altra literatura rabínica. Aquesta sembla que és la seva novetat i el seu valor més preuat: no és possible dialogar o discutir sense conèixer amb profunditat les idees i la cultura de les persones amb qui dialogues o discuteixes. En aquest sentit, el *Pugio fidei* és un *capolavoro*. L'obra tingué una certa difusió manuscrita i fou editada en el segle XVII per Voisin (París, 1651) i Carpzov (Leipzig, 1687). Encara ara, si algú vol llegir el *Pugio fidei* en lletra impresa, ho ha de fer en aquestes edicions.

Per això és una gran notícia —extraordinària!— la informació que trobem en les dues primeres línies de text del llibre que recensionem: «Within the series *Bibliotheca Philosophorum Medii Aevi Cataloniae* an edition of Ramon Martí's famous *Pugio fidei* (ca. 1280) will be published» (p. 9). És una notícia extraordinària pel que significa el *Pugio fidei* en la història de la filosofia, la teologia i el diàleg interreligiós, i ho és també per l'enorme dificultat tècnica que comporta l'edició d'una obra d'aquestes característiques, amb una tradició manuscrita diguem-ne divergent i l'ús de diverses llengües (a més del llatí, l'hebreu i l'arameu) i de diverses fonts. Celebrem que un equip liderat pel professor Görg K. Hasselhoff (Technische Universität Dortmund), juntament amb el professor Alexander Fidora (ICREA-UAB), a redós del projecte de recerca *The Latin Talmud and Its Influence on Christian-Jewish Polemic* (ERC, FP7/2007-2013), hagi assumit aquest repte.

El llibre que recensionem recull una sèrie de treballs preparatoris d'aquesta futura edició del *Pugio fidei*. Els autors d'aquest volum (i de la futura edició de l'obra de Ramon Martí) són reconeguts especialistes de diversos camps, des de la filologia llatina o semítica fins a la història de la filosofia i la teologia, passant per la paleografia i la codicologia. Només un equip veritablement interdisciplinari i

molt competent pot portar a terme un projecte com aquest.

A més del prefaci signat pels editors (p. 9-10), integren el volum nou estudis. Em sembla que les dues aportacions més fonamentals —en el sentit que desbrossen el camí de la futura edició del *Pugio fidei*— són les següents: «Le manuscrit Latin 1405 de la Bibliothèque Sainte-Genève (Paris): Autographe et oeuvre d'un converti» (p. 39-101), de Philippe Bobichon (CNRS, París), i «The Projected Edition of Ramon Martí's 'Pugio fidei': A Survey and a Stemma» (p. 23-38), de G. K. Hasselhoff. El primer arriba a la conclusió que el còdex del *Pugio fidei* esmentat en el títol és autògraf. L'edició, doncs, s'ha de basar en aquest manuscrit. I el segon analitza la tradició manuscrita i estableix l'*stemma codicum*.

Dos estudis més, «The Preface to the 'Pugio fidei'» (p. 11-21), signat per G. K. Hasselhoff i Syds Wiersma (Thomas Instituut te Utrecht, University of Tilburg), i «Weapons Against the Jews: Motives and Objectives of The Preface of 'Pugio fidei'» (p. 103-119), de S. Wiersma, transcriuen i tradueixen a l'anglès la *Praefatio Pugnionis* i analitzen les motivacions, els objectius i la metodologia de l'obra (exposats per Ramon Martí en aquest prefaci).

Hi ha un conjunt de quatre estudis que és dedicat *sensu lato* al problema de les fonts. Són els següents: Ann Giletti (University of Oxford), «Early Witness: Thomas Aquinas, Albert the Great and Peter of Tarentaise in Ramon Martí's *Pugio fidei* (c. 1278)» (p. 121-156); Ryan Szpiech (University of Michigan), «Ramon Martí's New Testament Citations in Hebrew: A Transcription and Further Observations» (p. 157-173); G. K. Hasselhoff, «*Iudei moderni* in the *Pugio fidei*: With an Edition of Texts Quoted from Jonah ibn Janah, David Kimhi, Rabbi Rahmon, and Moses Nahmanides» (p. 175-208), i Yosi Yisraeli (Ben-Gurion University Beer-Sheva i Bar-Ilan University Ramat-Gan), «Abraham Ibn Ezra in the *Pugio fidei*: Compilations,

Variations, and Interpolations» (p. 209-240), amb apèndix de G. K. Hasselhoff (p. 223-240).

El darrer article, Translating Ramon Martí's *Pugio fidei* into Castilian (p. 241-259), signat per Alexander Fidora i Eulàlia Vernet i Pons (UAB), transcriu i estudia fragments bíblics (1 Re 12,28; 2 Re 17,16-20) traduïts al castellà en el còdex del *Pugio fidei* conservat a la Biblioteca Geral da Universidade de Coimbra (de mitjan segle XIV), f. 2r.-v. (reproducció d'aquest foli a les pàgines 258-259 i ampliació dels versets traduïts al castellà al lloc on és analitzat cada fragment).

Arrodoneixen el volum un índex de citacions bíbliques, de literatura rabínica i de l'Alcorà (p. 261-265), un altre de còdexs (p. 265-267), un tercer d'antropònim (p. 267-268) i el general (p. 7-8).

Aquest llibre és una magnífica aportació al coneixement del *Pugio fidei*, però es tracta també d'una promesa de futur. Tant de bo que la vegem complida ben aviat!

Diguem, per acabar, que els lectors interessats en el llibre el poden llegir en accés obert al Dipòsit Digital de Documents de la UAB: <<https://goo.gl/S8S8GG>>.

Jaume Mensa i Valls

Universitat Autònoma de Barcelona

<https://doi.org/10.5565/rev/enraonar.1230>

BAYONA AZNAR, Bernardo i SOUZA, José Antônio de C. R. de (eds.) (2016) *Iglesia y Estado: Teorías políticas y relaciones de poder en tiempo de Bonifacio VIII (1294-1303) y Juan XXII (1316-1334)* Saragossa: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 488 p. ISBN 978-84-16515-94-3

Entre l'elecció del papa Bonifaci VIII, l'any 1294, i la mort de Joan XXII, l'any 1334, es produí un dels debats polítics i intel·lectuals més importants de l'edat mitjana, que confrontà els poders espiritual i temporal. Els protagonistes de la polèmica foren, d'una banda, els defensors del poder suprem papal i, de l'altra, els partidaris de l'autonomia del poder laic respecte al poder eclesiàstic, els quals estaven al servei del rei Felip IV de França i de l'emperador Lluís IV de Baviera. Les obres més representatives d'aquest moment històric foren recollides o editades en els reculls de documents de Giovanni Lo Grasso (*Ecclesia et Status-fontes selecti*, Roma, 1939), Enrique Gallego Blanco (*Relaciones entre la Iglesia y el Estado en la Edad Media*,

Madrid, 1973) o Ewart Lewis (*Medieval Political Ideas*, Nova York, 1974), entre d'altres. A partir d'aquestes compilacions, els professors Bernardo Bayona y Aznar (Saragossa, 1952) i José Antônio de C. R. de Souza (Goiânia, Brasil, 1949-2017) han presentat la primera edició castellana d'algunes de les fonts escrites breus més importants del conflicte entre el poder civil i el poder eclesiàstic de l'edat mitjana. De fet, la publicació, que mostra la relació entre els dos poders medievals en litigi, constitueix la primera edició en llengua vernacle d'algunes obres doctrinals fonamentals per entendre el conflicte institucional i intel·lectual que tingué lloc durant els papats de Bonifaci VIII (1294-1303) i Joan XXII (1316-1334).